

Arzu Tofiq qızı İSGƏNDƏRZADƏ
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: arzu.isgandarzadeh@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2068-736X

ƏHMƏDİNİN “CƏMŞİD VƏ XURŞİD” MƏSNƏVİSİNİN DİLİNDƏKİ TÜRKMƏNŞƏLİ ARXAİZMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər, dilin leksik tərkibindəki sözlərin istifadəsini dəyişdirir. Bu dəyişikliklər nəticəsində müəyyən sözlər və qrammatik formalar tədricən dilin gündəlik istifadəsindən çıxır və passivləşir.

XV əsr oğuz abidəsi olan "Cəmşid və Xurşid" məsnəvisi üzərindəki tədqiqat, dilin tarixi inkişafını və lüğət tərkibinin necə dəyişdiyini daha dərinə anlamağa kömək edir. Bu abidənin lüğət tərkibindəki türkmənşəli sözlərə baxarkən, dilin zamanla necə dəyişdiyini və hansı sözlərin müasir dillərdə istifadə edilməyə davam etdiyini, hansılarının isə arxaikləşərək tədricən dilin gündəlik istifadəsindən çıxdığını müşahidə etmək mümkündür.

Məqalədə abidənin dilindəki türkmənşəli ad bildirən arxaizmlər digər türkdilli abidələrin dili ilə müqayisəli tədqiq edilmiş, eyni zamanda bu arxaizmlərin dialekt və şivələrimizdə və digər müasir türk dillərində izləri izlənmişdir. Abidədəki bəzi terminlər, ifadələr və cümlələr zamanla eyni mənada, lakin fərqli fonetik formalarla müasir dillərdə də istifadə olunur. Bu sözlər dilin özündəki ənənələrin davamlılığını və dilin dinamik quruluşunu göstərir. Bu tip sözlər çox zaman dilin köklü və əsas leksikasına daxil olur, belə ki, bunlar həm dilin strukturunu qoruyur, həm də cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin təbii dəyişikliklərinə uyğunlaşır.

Açar sözlər: “Cəmşid və Xurşid”, orta əsrlər, arxaizm, leksik arxaizmlər, semantik arxaizmlər.

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCWL5378>

Giriş

Dil cəmiyyətin ən vacib kommunikasiya vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də sosial, mədəni və tarixi dəyişikliklərin əks-sədasıdır. Zamanla cəmiyyətin inkişafı, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər, texnoloji yeniliklər və mədəniyyətin təkamülü dilə də təsir göstərir. Bu təsirlərin ən çox görünən sahələrindən biri dilin leksik fondunda baş verən dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklər arasında ən vacib olanlarından biri isə sözlərin zamanla passivləşməsi, arxaizmlərin yaranmasıdır.

Müasir dövrdə dilin lüğət fondu zamanla yeni sözlərlə zənginləşir. Eyni zamanda əvvəl istifadə olunan bəzi sözlər köhnəlir, yəni arxaizmə çevrilir. Bu, dilin təbii inkişaf prosesinin bir hissəsidir. Arxaizm "qədim" mənasına gələn yunanca "archalos" sözündən götürülüb.

Arxaizmlər dilin inkişafı zamanı artıq aktual olmayan və müasir dövrün ehtiyaclarına cavab verməyən sözlərdir. Müasir dilin inkişafı ilə bu sözlər artıq gündəlik həyatda istifadə edilməyərək, passivləşir və dilin tarixində "köhnəlmiş" hissələrə çevrilir. Arxaizmlərin yaranması dilin təkcə estetik və funksional tərəflərini deyil, həm də mədəniyyətin və cəmiyyətin düşüncə tərzini əks etdirir. Məsələn, üçün, əvvəlki dövrlərdə cəmiyyətin həyatında böyük yer tutan anlayışlar və obyektlər artıq müasir dövrdə öz aktuallığını itirdiyi zaman bu anlayışları ifadə edən sözlər də dilin istifadəsindən çıxır.

Arxaizmlər müxtəlif dərəcələrə malikdir: bəziləri yalnız xüsusi tarixi və ədəbi kontekstlərdə istifadə olunur, digərləri isə müasir dilin gündəlik istifadə normalarına uyğun olmayan, artıq unudulmuş və ya nadir rast gəlinən

sözlərdir. Arxaizmlərin dilin fondundan çıxması həm də dilin müasir tələblərə uyğunlaşmasını və kommunikasiya məqsədləri üçün yeni ifadə formalarının yaranmasını göstərir. Yeni sözlərin yaranması və köhnə sözlərin istifadədən çıxması prosesi dilin təbii inkişafının bir hissəsidir.

Bununla belə, köhnəlmiş sözlərin və arxaizmlərin tədqiqi, yalnız dilin strukturunun deyil, həm də cəmiyyətin inkişafının və dünya görüşünün dəyişməsinə başa düşməyimizə kömək edir. Məsələn, bir cəmiyyətdə "köhnəlmiş" sözlərin pasivləşməsi, həmin dövrün sosial strukturlarının, iqtisadi vəziyyətinin və həyat tərzinin dəyişdiyini göstərir. Eyni zamanda arxaizmlərin ədəbi dilin bir parçası olaraq qalmaları, o dövrün sənətkarlıq ənənələrinin və dilin zənginliyinin bir əksidir.

Həmçinin arxaizmlərin tədqiqi dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi olmaqdan çıxıb, mədəniyyətin bir elementi kimi necə formalaşdığını göstərir. Çünki dil, eyni zamanda cəmiyyətin əxlaqi, ideoloji və mədəni həyatını da əks etdirir. Arxaizmlər keçmiş dövrün düşüncə tərzini, həmin dövrün sosial münasibətlərini və həyat fəlsəfəsini dərinləşdirərək təhlil etməyə imkan verir.

Dilin inkişafı və arxaizmlərin yaranması, yalnız dilin özündə baş verən bir dəyişiklik deyil, həm də cəmiyyətin, mədəniyyətin və tarixin bir göstəricisidir. Arxaizmlərin necə formalaşdığını, bəzən nə üçün öz yerini yeni sözlərə buraxdığını araşdırmaq, həm də həmin dövrün dünya görüşünü, sosial və iqtisadi şəraitini dərk etməyə kömək edir. Bu, dilin yalnız funksional və kommunikativ deyil, həm də tarixi və mədəni bir əhəmiyyət daşıdığını ortaya qoyur.

"Cəmşid və Xurşid" məsnəvisinin leksikasında türkmənşəli arxaizmlər

XV əsr oğuz abidəsi olan Tacəddin Əhmədinin "Cəmşid və Xurşid" məsnəvisinin lüğət tərkibindəki bəzi türkmənşəli sözlər bu günə qədər müasir türk dillərində dəyişmədən istifadə edilməyə davam edir. Lüğətdəki bəzi sözlər, mənaca heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, yalnız fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq, müxtəlif türk dillərində bu gün də aktiv şəkildə işlənir. Abidənin dilindəki bəzi terminlər, ifadələr və cümlələr zamanla eyni mənada, lakin fərqli fonetik formalarla müasir türk dillərində də istifadə olunur. Bu sözlər dilin

özündəki ənənələrin davamlılığını və dilin dinamik quruluşunu göstərir. Bu tip sözlər çox zaman dilin köklü və əsas leksikasına daxil olur, belə ki, bunlar həm dilin strukturunu qoruyur, həm də cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin təbii dəyişikliklərinə uyğunlaşır. Abidədəki bəzi türkmənşəli leksik vahidlər isə zamanla müasir türk dillərində arxaikləşərək tamamilən istifadədən çıxmış, digər hissəsi isə ədəbi dildə istifadədən qalsa da, dialekt və şivələrdə mühafizə olunmuşdur. Abidənin dilindəki arxaik sözləri "ad qrupuna aid olan arxaizmlər" və "hal-hərəkət bildirən arxaizmlər" başlıqları altında qruplaşdırmaq mümkündür. Biz bu məqalədə "Cəmşid və Xurşid" məsnəvisinin dilindəki ad qrupuna aid olan türkmənşəli arxaizmləri tədqiq edəcəyik. Bu baxımdan abidənin dilində təsbit edilən arxaik adları aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq:

a) Tamamilə köhnələrək dildə istifadədən qalan leksik arxaizmlər;

b) Fonetik quruluşunu qoruyaraq fərqli mənə qazanan semantik arxaizmlər;

Leksik arxaizmlər: Leksik arxaizmlər dilin tarixində müəyyən bir dövrdə istifadə olunan, lakin zamanla gündəlik dilin və ədəbi dilin normativ sistemindən çıxmış sözlər və ifadələrdir. Bu arxaizmlər təbii olaraq zamanla təkrar istifadə edilməyən və ya yeni sinonimlərlə əvəzlənən sözlərdir. Leksik arxaizmlərin dilin inkişafında çox mühüm yeri var. Çünki onların tədqiqi həm dilin tarixi, həm də cəmiyyətin inkişafını anlamağa kömək edir.

"Cəmşid və Xurşid"-in leksikasında ədəbi dildən tamamilə çıxmış, ümumişləkliyi itirmiş və qismən dialektlərdə, müxtəlif türk dillərində istifadəsi müşahidə edilən kifayət qədər söz qeydə alınmışdır: *Altun* "qızıl": "*Qodu altun tacı giydi ahənin rud*" [3, s.358]; "*Ətəklərlə gühər altuna batdı*" [3, s.399].

"Orxon-Yenisey", uyğur abidələri, "Qutadqu-bilig" abidəsinin dilində eyni semantik mənada qeydə alınan bu qədim türk sözü yakut dilində "*altan*", çuvaş dilində "*ylttan*" fonovariantında işlənmişdir [26, s.357; 27, s.179]. Qədim abidələrin leksik qatının təhlili göstərir ki, *altun-qızıl* sözləri abidələrin dilində paralel işlənmişdir: "*qırq min qizil altun tutar ardi qamusini nafaqa qildi*" [16, s.37]. "Cəmşid və Xurşid" məsnəvisinin dilində yeddi beytdə qeydə alınan

bu söz Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmişdir. *Altun* sözü türkdilli abidələrin, klassik əsərlərin dilində geniş işlənmişdir: “*Altun başlu ban ev virgil bu oğlana*” [31, s.28]; “*Altun qiymətin sərraf bilir*” [17, s.32]; “*Qızıl, altun idi həm şadrəvanı*” [12, s.90].

Orta əsrə aid türkdilli abidələrin lüğət tərkibində intensiv şəkildə işlənən bu söz söz birləşmələri şəklində və ya şəkilçilər qəbul edərək müxtəlif mənalar ifadə etmişdir: *altun baş* “qədimdə qadınların başlarına qoyduqları qızıl işləməli tac”, *altunlamaq / altunlu* “qızıl işləməli”, *altun tas* “bir zamanlar qadınların başlarına qoyduqları qızılla bəzədilmiş tac” və s. [19, s.113-115].

Qeyd edək ki, Yenisey kitabələrinin dilində *altunluğ* “qızıllı” şəklində də istifadəsi qeydə alınmışdır [24, s.179]. *Altunlu* “qızıldan” şəklində sifət kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un da dilində işlənən bu söz “*altun cida oynatmaq*”, “*altun aşığı oynatmaq*” kimi ifadələrin tərkibində yüksək təbəqənin var-dövlətinə, mülkünə, zəngin yaşantısına işarə edilir: “*Qarğı cida oynadanlar vardı gəldi / Altun cida oynadana, Ya Rəb, noldı?; Qanı xanım, altunuda yaxşı atı yoq / Alnunda altun aşığı cübbəsi yoq; Altun aşığı oynar Sancıdanın bağları*” [3110, s.85; s.136; s.157]. “Cəmşid və Xurşid”in dilində *altun* sözünün düzəltmə söz kimi işlənməsi qeydə alınmışdır.

Türkiyə türkcəsində eyni semantik mənada günümüzdə də işləkliyini mühafizə edən bu qədim leksik vahid müasir Azərbaycan ədəbi dilində “*qızıl*” sözü ilə əvəzlənmişdir. Qeyd edək ki, lüğətlərdə qədim türk sözü kimi qeyd edilən *altun* sözünün moŋqol dilindəki “*altan*” sözü ilə eyni kökdən olduğu da yazılmışdır. Məsələn, “Türk dilinin etimoloji lüğəti”ndə moŋqol dilində eyni semantik mənaya malik olan “*altan*” sözündən alındığı ehtimalı göstərilir. Lakin G.Dörfer bu fikirlə razılaşmır və yakutçada qapalı saıtlərin açıq saıtlərlə əvəzlənməsini göstərərək “*altan*” formasının da türkcə olduğunu əsaslı sübut edir [28, s.142].

Altun leksemi müasir türk, türkmən, krım-tatar, karaim, qumuq, qaraçay-balkar, qırğız, qazax, noqay, tatar, başqırd, sarı uyğur, altay, xakas kimi türk dillərində bu gün də fəal işlənən qədim türk sözlərindən biridir. Bu sözün izinə

Azərbaycan dilinin dialektlərində də rast gəlinmir.

Assı “fayda, xeyir”: *Nə assı çün yiriün girü ola haqq* [3, s.406]; *Nə assı çün olursın yirdə pinhan* [3, s.402].

“Cəmşid və Xurşid”in leksikasında altı dəfə qeyd alınan “*assı*” sözü, qeyd etdiyimiz mənada bir çox digər abidələrdə də qarşımıza çıxır. “Divanü Lüğət-it-Türk”də isə “xeyirlə şəri birbirindən ayırmaq” mənasında “*us*” sözü qeyd olunur və mənşəyinin oğuzca olduğunu vurğulanır: “*Us boldı=onun ağı başına gəldi, xeyirlə şəri fərqləndirdi*” [13, s.36; 24, s.110]. Həmçinin, “Divanü Lüğət-it-Türk”də “qazanc, fayda” mənasında “*asığ*” sözü qarşımıza çıxır [20, s.133]. A.Cafəroğlu, qədim uyğur dilində “*assı*” sözünün “qazanc”, “istifadə”, “fayda”, “faiz” kimi mənalarını göstərmiş və bu kökdən yaranan “*asıqlıq*” (qazanclı, faydalı), “*asıqsız*” (qazancsız, faydasız) sifətlərinin də işlək olduğunu yazmışdır [10, s.22]. Bu leksik vahid orta əsr türkdilli abidələrin dilində intensiv şəkildə istifadə olunmuşdur.

Arı “saf, təmiz”: *Anuñ vasfi naqayisdən arıdur* [3, s.60]

“Cəmşid və Xurşid”in lüğət tərkibində təmizləmək/təmizlənmək semantikasında arıtmaq/arınmaq sözləri işlənmişdir: *Arıdam* divdən bən bu diyarı [3, s.153].

Bu qədim leksik vahid qıpqaq abidəsi “Kodex kumanikus”un dilində “saf, təmiz” mənası ilə bərabər *arı tın* “müqəddəs, əziz” semantikasında da işlənmişdir: “*Arı Tınga sövünç bolsun*” 7, s.637]. Bununla yanaşı, “Cəmşid və Xurşid”in leksikasında olduğu kimi, “Kodex kumanikus”un leksikasında da arın “təmizlənmək, arınmaq”, arıt “təmizləmək, arıtmaq” mənasında qarşımıza çıxır [7, s.636].

Qədim türk abidələrinin, klassik türk şairlərinin və şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrində geniş şəkildə istifadə olunan “*arı*” sözünün XVII əsrdən başlayaraq təcridən istifadəsinin azaldığı müşahidə edilmişdir. Lakin bu söz Azərbaycan ədəbi dilinin əsas lüğət tərkibinə daxil ola bilməsə də, müxtəlif dialektlər və şivələrdə müəyyən ifadələrdə yerini qoruyaraq tarixi semantikasını saxlamışdır. Məsələn, “*Aydan arı sudan duru*” ifadəsi, ağdam, Füzuli, Qazax, Tovuz, Şəmkir, Şahbuz, Quba kimi müxtəlif bölgələrin şivələrində, “təmizləmək”

mənasında işlədilən "arıtdamağ", "arıtdamax", "ayırdamax" fonovariantları ilə qorunub saxlanmışdır [6, s.17]. Bu ifadələr, xüsusilə Quba, Xaçmaz, Şəmkir dialektlərində bu gün də fəal şəkildə istifadə olunmaqdadır. Gördüyümüz kimi, bu leksik vahidin tarixi semantikasi və fonetik variantları dialektlərimizdə mühafizə edilərək dövrümüze kimi gəlib çıxmışdır.

Semantik arxaizmlər: Bu qrupa daxil olan arxaizmlər leksik arxaizmlərdən fərqli olaraq, fonetik və morfoloji cəhətdən müasir dillərdə işləkliyi qoruyur, lakin mənaca geriləyir və ya dəyişir. Bu, həmin sözlərin dilin gündəlik istifadəsində artıq əvvəlki mənalarını ifadə etmədiyini, lakin onların tarixi və mədəni izlərini qoruduğunu göstərir. "Cəmşid və Xurşid" abidəsindəki semantik arxaizmlər də bu cür dəyişiklikləri təmsil edir.

Oğlan "uşaq, övlad": *Çü oğlansun arada olmasın şərm* [3, s.305]; *Nə kim oğlan bula anda ya avrət* [3, s.335].

G.Klauson, oğlan və qız övladını ifadə etmək üçün "oğul" sözünün işlədildiyini və "oğlan" sözünün "oğul" sözünün cəm forması olduğunu qeyd etmişdir. O, az sayda türkmənşəli kəlmədəki "-n"-nin cəm bildirən forma yaratdığını vurğulamış və "oğla:n" sözünün cəm halında istifadə olunduğunu göstərmişdir. Lakin sonra oğul "erkək övlad", oğlan "erkək", "erkək uşaq" olaraq, daha sonra isə "oğlan", "mühafizəçi", "xidmətçi" kimi fərqli mənalarda işlənmişdir [11, s.83-84].

Orxon abidələrində "oğlan" sözü "oğlan", "oğul", "uşaq", "uşaqlar" mənalarında istifadə olunmuşdur. "Oğlit" isə "oğullar", "uşaqlar" mənalarında işlədilmişdir. "Oğul" sözü "oğul", "uşaq", "övlad" anlamında yer almışdır. "Oğul" fonovariantı isə "övlad", "uşaq", hətta "heyvan balası" kimi mənalarda istifadə edilib. Həmçinin, "qız oqul" ifadəsi "qız övlad", "urı oqul" isə "erkək övlad" mənalarında işlənmiş, "tun oqul" isə "ilk, birinci uşaq" anlamını vermişdir.

Bu leksik vahid "Dastani-Əhməd Harami" və "Vərqa və Gülşah" əsərlərində "qız" sözü ilə birləşərək mürəkkəb söz halında istifadə edilmiş və "qızıoğlan" formasında "bakirə" mənalarında işlənmişdir [12, s.40; 15, s.18]. "Divanü Lüğət-it-Türk"də "övlad" mənasında qeyd olunur: "Bundan alınaraq kiçük çocuklara uşak oğlan denir" [13, s.67]; "oğlan ulgattu = çocuk

büyüdü" [13, s.263]. Orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində intensiv işlənən [20, s.2927;2930;2932] bu leksem "Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğətində "erkək uşaq" mənasında göstərilir: "Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım yaman sızlar" [1, s.138]. Hesab edirik ki, burada oğlan sözü "övlad, uşaq" semantikasına daha uyğundur.

Azərbaycan dilində semantik daralma prosesi nəticəsində "oğlan" sözünün əvvəlki geniş mənası, yəni "övlad" anlamı artıq arxaikləşmiş və müasir dilin tələblərinə uyğun olaraq daralmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində "oğlan" termini əsasən iki mənada istifadə olunur: birincisi, kişi cinsindən olan uşaq, ikincisi isə, həddi bülüğa çatmış, lakin hələ evlənməmiş gənc kişi [8, s.514]. Beləliklə, "oğlan" sözünün əvvəllər daşdığı ümumi "övlad" anlamı artıq öz aktuallığını itirmişdir. Oğlan söz cüzi fonetik fərqlərlə digər türk dillərində də "erkək övlad", "gənc" semantikasında işlənir: türk, türkmən dilində oğlan, qaqauz dilində oqlan, uygur dilində oğultay, özbək dilində oğlân, Krım tatar, başqırd, qazax dilində ulan, teleut dilində ūlan, şor dilində ōlan və s.

Tütün "tüstü": "Tütünü ahınuñ çıqdı asumana" [3, s.98]; "Tütün anuñ demidür kim bəladur" [3, s.82].

"Cəmşid və Xurşid" in dilində sadəcə üç dəfə işlənən bu leksik vahid "Divanü Lüğət-it-Türk"də də "tüstü, duman" semantikasi ilə göstərilir: "Ot tütünsüz bolmas, yakut yazuksuz bolmas=alov dumansız, gənc günahsız olmaz" [13, s.400]. Qədim türk abidələrinin dilində "tüstü, tüstüləmək" mənasında, XII-XIV əsr uygur hüquq sənədlərində isə vergi adı kimi işlənməsi faktı qeyd alınır [29, s.601].

L.Z. Budaqovun lüğətində "tütün, tütmək, tütləmək, tütün içmək, tütün çıxarmaq" formalarında tüstü, tüstüləmək, siqaret çəkmək mənalarında qeyd edilmişdir [29, s.389]. XIII-XIX əsrə aid türkdilli mətnlərdə düttün / tütün kimi "duman, tüstü" semantikasında qeyd alınmışdır [9, s.1359-1360].

Türk dilinin Çorum, Sivrikisə, Samsun, Trabzon, Ərzincan, Qaziantep, Maraş, Yozqat, Ankara və Kıbrıs dialektlərində günümüzədə də "tüstü" semantikasi ilə mühafizə olunub [4, s.260-261].

Qaqauz dilində tütün “1.tütün, 2.Siqaret, 3.Tütün çəkmək” mənalarında bu gün də istifadə edilir [18, s.248]. Krım tatar türkcəsində də tütün sözü qorunmuşdur.

Tütün sözü müasir türkmən dilində *temmäki* ilə əvəzlənmişdir. Türkmən dilindən başqa, qırğız, qazax, özbək dilində *tameki*, tatar dilində *təməke* şəklində işlənir.

Azərbaycan ədəbi dilində “*yarpaqlarında nikotin olan quşüzümü ailəsindən ot bitki; Həmin bitkinin papiros çəkmək, iylmək və ya çeynəmək üçün işlədilən qurudulmuş və xırda doğranmış və ya ovulmuş yarpaqları*” mənalarında işlənir [8, s.385]. Türk ədəbi dilində də “*1.bitki adı, 2. bu bitkinin qurudularaq sigaret şəklində çəkilən yarpağı, 3. Duman*” semantikalarında işləkliyi qorunmuşdur.

Yemiş “meyvə, məhsul, bar: “*Yemiş idi həmin anun qidası*” [3, s.168].

G.Klauson bu sözün –ye kökündən yarandığını yazsa da, -miş şəkilçisi haqqında ətraflı bir analiz aparmamış, sadəcə olaraq onun qeyri-ışlək bir şəkilçi olduğunu bildirmişdir [11, s.938]. Bununla yanaşı, müasir Azərbaycan ədəbi dilində “qovun” mənasında istifadə edilən bu leksik vahid, yəni “qovun” sözü, tarixən daha geniş və fərqli mənalarda işlənmişdir. Müasir dövrdə semantik daralma nəticəsində yalnız “qovun” mənasında istifadə olunsada, qədim və orta əsrlər yazılı abidələrinin dilində bu söz yemiş / yemiş fonovariantları ilə daha geniş mənalarda işlədilmişdir.

Qədim türkdilli abidələrdə bu leksikanın istifadəsi daha geniş idi. Məsələn, “Cəmşid və Xurşid” abidəsində və digər qədim mətnlərdə bu söz “meyvə”, “məhsul”, “bar” mənasında istifadə olunub. Orta əsr türkdilli yazılı abidələrində isə “yemiş” fonovariantı ilə bu leksik vahid daha çox “meyvə” mənasında işlədilmişdir. Bu nümunələrə əsasən, “qovun” sözü, qədim dövrlərdə yalnız bostan bitkisi ilə əlaqəli deyil, həm də ümumi “meyvə” anlamında geniş istifadə olunub.

Bu leksik vahidin semantik dəyişməsi həmçinin yazılı abidələrdəki fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Məsələn, “Divanü Lüğət-it-Türk” yemiş fonovariantında bu söz “meyvə” mənasında istifadə edilib [15, s.12; 14, s.772]. Bu vəziyyət sözün semantik evrimini və dilin inkişafını daha yaxşı

anlamağımıza imkan verir. Bu proses həm dilin inkişafı, həm də cəmiyyətin həyat tərzinin dəyişməsi ilə bağlıdır.

Bu söz əski uyğur türkcəsində *yemiş* “meyvə”, *yemişlik* “bağ, ağaclarıq” mənasında, qırçaq türkcəsində isə *yemiş* “meyvə”, *yemişlü* “meyvəli” semantikasında işlənmişdir [10, s.297; 29, s.323]. Orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində də aktiv şəkildə işlənmişdir: “*Nice yemişlü ağac kıla vefat / Çok ola sayru alil hem bi-sübat (Melhame. XIV-XV. 50-2)*” [22, s.4602].

Türkiyə türkcəsinin bəzi dialektlərində *yemiş*, *yemiş*, *yemşen* şəklində “çərəz”, “söyüd ağacının meyvəsi”, “əncir” semantikalarında işlənir [5, s.4242].

Bu qədim türkdillər, türkmən dilində yemiş fonovariantında “meyvə”, yemişli “bağ” semantikasında işləkdir [30, s.348]. Bundan başqa, qazax, qaraqalpaq dillərində jemiş fonovariantında “meyvə” mənasında, qırğız dilində *jemişter* fonovariantında, Krım tatarcasında *emiş* fonovariantında “meyvə” mənasında, özbək, altay dilində *yemiş* fonovariantında “yemək, yeyəcək”, tuva dilində *çimis* fonovariantında “yem, yemək”, xakasca *imes* fonovariantında “toxum”, şor dilində *çimis* fonovariantında “yem, toxum” mənalarında mühafizə edilmişdir.

Semantik arxaizmlər yalnız dilin struktural inkişafını deyil, həm də cəmiyyətin tarixini və mədəniyyətini əks etdirən dəyərli elementlərdir. Bu sözlər dilin tarixi inkişafını izləmək, keçmiş dövrlərin düşüncə tərzini və sosial strukturunu anlamaq üçün vacib məlumat mənbəyidir. Eyni zamanda semantik arxaizmlər xalq ədəbiyyatında, folklorunda və dini mətnlərdə öz əksini tapmağa davam edir. “Cəmşid və Xurşid” abidəsindəki semantik arxaizmlərin təhlili yalnız dilşünaslıq baxımından deyil, həm də mədəniyyətşünaslıq və tarix elmi üçün əhəmiyyətlidir, çünki bu həmin dövrün mədəniyyətini, adət-ənənələrini və dünyagörüşünü daha dərinədən başa düşməyə imkan verir.

Nəticə

“Cəmşid və Xurşid” abidəsinin lüğət tərkibinə nəzər yetirdikdə abidənin dilindəki türkmənşəli leksik vahidlərin müxtəlif səviyyələrdə dəyişikliklərə məruz qalaraq müasir türk dillərindəki söz ehtiyatının formalaşmasında əhəmiyyətli rol

oynağını müşahidə edirik. Bu abidədəki leksikanın tədqiqi həm dilin tarixi inkişafını izah etmək, həm də türk dillərinin müxtəlif dövrlərdə necə təkamül etdiyini başa düşmək üçün çox dəyərli məlumatlar verir. Bəzi türkmənşəli sözlər "Cəmşid və Xurşid" abidəsində işlənən dövrdən bu günə qədər heç bir fonetik, leksik və semantik dəyişikliyə məruz qalmadan müasir türk dillərinin əsas lüğət fondunu təşkil edir. Bu, dilin tarixi boyunca müəyyən sözlərin mühafizə olunmasına və istifadə edilməsinin dəyişməməsinə işarə edir. Belə sözlər ədəbi dil arasında davamlı olaraq işlədilən, sabit mənə daşıyan leksik vahidlərdir. Lakin "Cəmşid və Xurşid" abidəsinin dilindəki bir sıra sözlər ədəbi dil səviyyəsində artıq passivləşərək, arxaizm kimi qəbul edilən sözlərə çevrilmişdir. Bu sözlər artıq müasir ədəbi dilin gündəlik istifadə lüğətindən çıxmış və passivləşmiş sözlərdir. Bununla yanaşı, bu tip sözlər tarixi semantik yüklərini qoruyaraq müxtəlif şivə və dialektlərdə işlənməyə davam edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Axundov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm; 1999.
2. Axundov A.A., Kazımov Q.Ş., Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı:Şərq-Qərb; 2007.
3. Akalın M. Ahmedi "Cəmşid ü Hurşid": (İnceleme – metin) Ankara: Sevinç; 1975.
4. Aksoy Ö. A., Vardarlı E. Türkiyə'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, c. 10; 1993.
5. Aksoy Ö. A., Vardarlı E. Türkiyə'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, c. 11; 1993.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Ankara:Kılıçaslan Matbaacılık Ltd, – c. 1;1999.
7. Argunşah, M. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları; 2015.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. Bakı: Şərq-Qərb, – c.1; 2006.
9. Budagov, L.Z. Sravnitel'nyi slovar' turetsko-tatarskikh narechii. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii Nauk, tom 1; 1869. (In Russ.)
10. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası; 1968.
11. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press; 1972.
12. Dastani Əhməd Harami. Bakı: Şərq-Qərb; 2004.
13. Divanü Lüğət-it-Türk" Tercümesi: [4 ciltte]. terc. ed. B.Atalay. Ankara:Türk Tarih Kurumu, c. 1; 1985.
14. Divanü Lüğət-it-Türk" Tercümesi: [4 ciltte]. terc. ed. B.Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, c. 4; 1986.
15. Divanü Lüğət-it-Türk" Tercümesi: [4 ciltte]. terc. ed. B.Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, c. 2; 1985.
16. Dybo, A., V. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazikov. Astana: TOO Prosper Print; 2013. (In Russ.)
17. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi; 1992.
18. Gaydarci G.A., Koltsa E.K., Pokrovskaya L.A. Gagauz Türkçesinin sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı; 1991.
19. XIII yüzyıldan beri Türkiyə Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi, Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 1; 1995.
20. XIII yüzyıldan beri Türkiyə Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 5; 1996.
21. XIII yüzyıldan beri Türkiyə Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 2; 1996.
22. XIII yüzyıldan beri Türkiyə Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte] Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 6; 1996.
23. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, – c.1; 2004.
24. Kaşğari, M. Divanü-Lüğət-it-Türk: [4 cildə]. terc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər. Bakı: Ozan, c. 1; 2006.
25. Qəhrəmanov, C.V. Yusif Məddah "Vərqa və Gülşah". Bakı: Elm; 1970.

26. Malov S., E. Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti: teksty i issledovaniya. L.: AN SSSR; 1951. (In Russ.)
27. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri [4 cildə]. Bakı: Nurlan, c. 1; 2009.
28. Sevortyan E., V. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazыkov. Moskva: Nauka; 1974. (In Russ.)
29. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. KıpçaK Türkçesi sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.; 2007.
30. Turkmensko – russkii slovar" (Turkmeche – ruscha sozluk). Moskva: Sovetskaya enchiklopediya; 1968. (In Russ.)
31. Zeynalov F., Əlizadə S. Kitabı-DədəQorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə). Bakı: Yazıçı; 1988.

Arzu Tofik ISKENDERZADE

Institute of Linguistics named after Nəsimi, ANAS

H. Javid Avenue 115, Baku, Azerbaijan

arzu.isgandarzadeh@gmail.com

**A COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKIC-ORIGIN ARCHAISMS IN AHMAD'S
"JAMSHİD AND KHURSHİD" MASNAVİ**

Abstarct

The social-political events, economic and cultural changes occurring in society alter the use of words in the lexical composition of a language. As a result of these changes, certain words and grammatical forms gradually fall out of everyday use and become passive.

Research on the 15th-century Oghuz monument "Jamshid and Khurshid" helps us to better understand the historical development of the language and how its vocabulary has changed over time. When examining the Turkic-origin words in the lexical composition of this monument, it is possible to observe how the language has evolved, which words continue to be used in modern languages, and which have become archaic, gradually disappearing from daily use.

This article compares the Turkic-origin archaisms in the language of the monument with those found in other Turkic texts, while also tracing their traces in dialects, vernaculars, and other modern Turkic languages. Some of the terms, expressions, and sentences from the monument are still used in modern languages with the same meaning but different phonetic forms. These words reflect the continuity of traditions within the language and its dynamic structure. Such words often become part of the core and foundational vocabulary of a language, as they both preserve the language's structure and adapt to the natural changes in the language corresponding to the social and cultural development of society.

Keywords: "Jamshid and Khurshid", the Middle Ages, archaism, lexical archaisms, semantic archaisms.

Арзу Тофик ИСГЕНДЕРЗАДЕ
Институт языкознания имени Нəсими АНАС
Проспект Х. Джавада 115, Баку, Азербайджан
arzu.isgandarzadeh@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТУРКСКИХ АРХАИЗМОВ В ЯЗЫКЕ МАСНАВИ "Джамшид и Хуршид" АХМАДА

Резюме

Общественно-политические события, экономические и культурные изменения в обществе изменяют использование слов в лексическом составе языка. В результате этих изменений некоторые слова и грамматические формы постепенно выходят из повседневного употребления и становятся пассивными.

Исследование маснави "Джамшид и Хуршид", памятника XV века, помогает глубже понять историческое развитие языка и то, как менялся его лексический состав. Изучая турецкие слова в лексическом составе этого памятника, можно наблюдать, как язык изменялся со временем, какие слова продолжают использоваться в современных языках, а какие стали архаизмами и постепенно вышли из повседневного употребления.

В статье рассматриваются турецкие архаизмы, обозначающие имена, в языке памятника, их сравнительный анализ с языком других тюркских памятников, а также следы этих архаизмов в диалектах и говорах, а также в других современных тюркских языках. Некоторые термины, выражения и предложения из памятника с течением времени используются в современных языках с тем же значением, но в разных фонетических формах. Эти слова отражают продолжение традиций внутри языка и его динамическую структуру. Такие слова часто входят в основной и корневой лексикон языка, так как они сохраняют структуру языка и адаптируются к естественным изменениям языка в связи с социальным и культурным развитием общества.

Ключевые слова: "Джамшид и Хуршид", средневековье, архаизм, лексические архаизмы, семантические архаизмы.

Daxil olub: 02.07.2024